

НОГАЙЦІ В СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СТЕПОВОГО КОРДОНУ XVI–XVIII ст.: ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

До кінця XVIII ст. центральні й східні райони сучасної території України виступали місцем зосередження гігантського кордонного простору, що мав сотні кілометрів завширшки, починався від смуги українського лісостепу та охоплював степовий регіон аж до Чорноморського узбережжя. Терени розселення українського козацтва були включені до цієї смуги, не маючи стабільного кордону з тюркським світом та відповідно системи його забезпечення у вигляді регулярної прикордонної служби, локальної військової та цивільної адміністрації, організованої на основі регулярного державного управління. Демаркацію кордону в Причорноморському степу вперше здійснено тільки у 1705 р. До того часу, як зауважив Пантелеймон Куліш, “не лише польським урядовцям, а й російським думним дякам не було... відомо, де закінчується земля однієї держави і де починається – іншої” [Куліш 1874, 19]. Рухлива межа фактичного розселення запорозького козацтва та кочових ногайців становила центральний елемент системи, якою було українське степове порубіжжя, цей багаточасовий пиріг зі строкатим етнічним, політичним та культурно-цивілізаційним черезсмужжям.

Ярослав Дашкевич першим з-поміж українських істориків окреслив предметну специфічність і теоретичну масштабність вивчення українського степового порубіжжя, вписавши його до загальносвітового контексту дослідження кордонів-просторів, або фронтирів. Позначаючи порубіжжя терміном “Великий кордон”, дослідник розумів його не просто як вододіл між великими політичними просторами, а ще й як межу “між культурами Заходу і не-Заходу”. Ця “межа на Великому степовому кордоні між європейською та азійською цивілізацією... була досить рухомою, відходила то на північ, то на південь залежно від політичних змін”, – писав дослідник [Дашкевич

1991, 28]. Він же запропонував розглядати співвідношення центру й степової периферії як бінарну опозицію: гінтерланд – порубіжжя. Гінтерландом виступила “середина земля”, найбільш концентроване зосередження певної культури – “територія, відблиски якої сягали прикордонної смуги”. У самій же прикордонній смузі Я.Р. Дашкевич вбачав периферійний тип культури – “відблиск” гінтерланду. “Для середньовічної України прикордонна територія – це степи Право- і Лівобережжя; гінтерланд – західноукраїнські землі, до деякої міри Литва і Польща як репрезентанти Заходу”, – писав він. Відповідно по інший бік кордону гінтерланд стоновили Крим і Мала Азія, “як носії культур і цивілізацій Сходу” [Дашкевич 1991, 30]. Із середини XVII ст. з’являється питомо український гінтерланд – Гетьманщина, що інституалізувалася як особня держава мірою перетворення Запорожжя на свою периферію. Якщо тюркський гінтерланд локалізувати у Криму, як це передбачав Я.Р. Дашкевич, то Північне Причорномор’я, де мешкали кочові ногайці, має виступити його периферійним порубіжжям. Втім ногайці мали свій, до другої третини XVII ст. втрачений гінтерланд, що містився в межиріччі Волги, Уралу й Емби та доходив до Аральського моря.

Ця публікація має завданням відстежити місце, що займали ногайці у структурі українського степового порубіжжя, виявити кореляцію змін станів розміщеного на цьому просторі кордону зі змінами суспільної та економічної організації ногайців, що в XVI–XVIII ст. мігрували до Північного Причорномор’я, заодно – виявити адаптивні спроможності ногайського кочового соціуму.

У період існування Ногайської Орди як цілісного державного утворення (XV – перша третина XVII ст.) її населення відносно стабільно кочувало на межиріччі Волги та Емби, доходючи до Аральсько-

го моря на південному сході та до р. Кама на півночі [Трепавлов 2002, 510]. Кочування здійснювалося переважно за меридіональним типом: основна частина кочовиків перебувала влітку на Півночі, взимку займала південні кочовища. За висновком Є.А. Поноженка, до середини XVI ст. на Нижній Волзі існувала “досить чітко оформлена система кочування з визначеними маршрутами перекочівок і планомірним використанням зимових, весняних, літніх і осінніх пасовищ, установлених для кожного кочового колективу” [Поноженко 1977, 68–69]. У зимівниках щовесни лишалися ті, хто не мав достатньої кількості худоби для здійснення повноцінного кочування; ось чому, власне, поля кочовиків розташовувалися поблизу місць зимівок [Трепавлов 2002, 513].

Із середини XVI ст. починається період міграцій ногайців до Північного Причорномор'я. Міграційні процеси активізувалися в період великих суспільно-політичних струсів Ногайської Орди, а в 1620–1630-х роках посилилися під натиском калмиків, що завойовували ногайські степи [Грибовський 2001; Грибовський 2004]. Мігранти опинялися в нових політичних, економічних і екологічних умовах, відмінних від тих, що впродовж тривалого часу витримувалися на волго-ембінському межиріччі.

Традиційні межі розселення мешканців степового порубіжжя визначалися тим, що запорожці тримали зимівники й угіддя для промислів поблизу степових річок, балок та луків, тоді як у степу пасли худобу татари Перекопської орди, а пізніше ногайці, задовольняючись мінімумом водних ресурсів. Найбільш щільно запорозькі зимівники розташувалися на степовому правобережжі Дніпра, у Великому Лузі, в середній течії П. Бугу: “Их же, запорожцев... по реке по Богу, и по Ингулу, и по иным речкам в лугах и заливах живут многое число”, – писав царський представник О. Українцев у 1705 р. [Кордони, 2004, 27]. Порівняно висока щільність запорозьких зимівників перешкоджала здійсненню повного циклу кочування на правому березі Дніпра. Наприкінці XVI ст. Е. Лясота зауважив, що так званна “Татарія” починається на степовому лівобережжі; хоча вона “в минулому сягала й на правий берег аж до Тясмина. Але відколи козаки почали захищатися,

татари залишили правий берег” [Лясота 1984, 102]. Ця територія фактично належала запорожцям, хоча жодного юридичного визначення кордону (принаймні на основі усної конвенції), так само як і всього загалу меж Запорозьких Вольностей, не існувало. Маємо лише поодинокі повідомлення, на кшталт того, що р. Базавлук становила межу між козацькими й “татарськими” володіннями. Зокрема, у 1681 р. запорожці перевезли через неї російських послів В. Тяпкіна та М. Зотова з “татарського” берега “на свою сторону” [Список... 1850, 646]. Можливо, що функція кордону, якою надіталася ця степова річка, зумовлена безпосередньо близькістю турецьких фортець у пониззі Дніпра. Втім на степовому просторі дніпрового лівобережжя, де були відсутні фортеці та стаціонарні поселення, була відсутня й потреба у певній (звичайній чи юридичній) демаркації кордону.

Степове лівобережжя Дніпра меншою мірою контролювалося запорожцями. Узбережжя річок Орелі та Самари було звичайним місцем зборів військ кримських ханів перед набігами на Росію [Новосельський 1948, 334]. За всіма ознаками, тут мешкало змішане населення, етнічний склад якого постійно змінювався. Зокрема, у 1680 р. поблизу річки Оріль зазначено перебування не лише “воровских казаков”, а й кримських татар, ногайців та калмиків [Список... 1850, 572]. З XVI ст. неофіційним кордоном між Кримським ханством та Росією стає р. Сіверський Донець. Протягом кількох століть поспіль його лівий берег мав назву російської або ногайської сторони (завдяки перебуванню тут російських сторожових пікетів та епізодичному кочуванню ногайців), правобережжя звалось кримською стороною, як фактичне володіння Кримського ханства. Втім ще в XVI ст. в Подонців'ї згадуються козацькі ватаги, що формувалися за рахунок населення Право- і Лівобережної України, а також південно-західних районів Росії. На р. Самарі також фіксуються поодинокі групи козаків, зокрема у 1583 р. тут згадано 200 козаків на чолі з окремим отаманом. Самару та її притоки запорожці використовували для зв'язку з донським козацтвом. Серед решти острівців освоєного українським населенням степу були Самарський і Святогірський монастирі, козацьке поселення Домаха,

що виникло на початку XVII ст. біля гирла р. Кальміус, на місці колишньої генуезької факторії Адомаха, а також розташовані поблизу місця рибної ловлі по р. Берді й Міуському лимані та соледобувного промислу на Бердянській косі [Пірко 2004, 12–20]. Приплив землеробського населення до степового лівобережжя Дніпра дещо активізувався на зламі XVI–XVII ст., проте з послабленням російської держави на початку XVII ст. кочівницька ойкумена на певний час повернула втрачене: у 1627 р. ногайці здобули Святогірський монастир, російські сторожові пости, роз'їзди яких із 70-х років XVI ст. охоплювали узбережжя Орелі, Самари, Торця, Бухмуту і Кальміусу, відтепер обмежилися смугою на відстані до 25 верст від міст Белгорода, Путивля і Рильська [Пірко 2004, 18].

Турецькі та кримські фортеці Азов, Перекоп, Очаків, Кизи-Кермен і Шахин-Кермен для осілого тюркомовного світу становили останній пункт північних володінь. “Це – крайній рубіж кримських земель, і тут зустрічаються дивовижні звитяжці, сміливіці й герої, які завжди стають на герць з поляками, московитами та повсталими козаками”, – писав турецький мандрівник Е. Челебі [Челебі 1961, 204]. Ці фортеці становили фронтірний острів, контролюючи лише доокружну територію і не поширюючи свій контроль на увесь загал порубіжжя. Такими ж фронтірними островами по інший бік були Запорозька Січ, польські фортеці Канів, Черкаси, Кодак та інші. А поруч, за уявленнями турецького мандрівника, простягався страшний степ Хейхат, “де полюють за людьми... уруси з країни місцевих козаків... І ніхто з подорожніх не гарантований від того, щоб його не схопили і не перетворили на полоняника. Боже збав, це дуже небезпечна дорога!” [Челебі 1961, 106]. Власне, ця “небезпечна дорога” й становила впродовж XVI–XVIII ст. своєрідний транзитний коридор, через який проходили міграції ногайців до Північного Причорномор'я.

Причорноморський степ, включно з рівнинною частиною Криму, був просторим і зручним для кочування. Наприкінці XVIII ст. П.С. Паллас зауважив, що степовий Крим за якістю ґрунту й рослинним розмаїттям не поступається придніпровським степам, “великая часть сей земли способна, исключая чрезвычай-

но сухие годы, к земледелию и произращает лучшую пшеницу... Но по всей равнине нарочито редко находится вода; и колодези, которые там татары принуждены были копать, часто бывают очень глубоки”, – писав він [Паллас 1795, 47–48]. Як свідчить інше джерело кінця XVIII ст., рівнинна частина Криму була надзвичайно сприятлива для скотарства, особливо “луга, лежащие по дороге от Карасубазара в Бахчисарай чрез Акмечит и производящая для скота лучшую паству, ибо изобилует как разными видами горошков и дятлины, так и всеми столь уважаемыми от иностранцев для корму скота растениями, как то тимомеевою травой (люцерна) и разными видами турецкаго трилистника” [Отдел рукописей РНБ, 121–121 об.].

У степу, що охоплювався річковими системами Дніпра й Південного Бугу, на відміну від кримської рівнини, води не бракувало. Однак саме розмаїття річок, придатних для судноплавства, й становило найбільшу небезпеку для ногайських мігрантів: розгалуженим мереживом степових водоймищ жваво пересувалися українські козаки, займаючись “лупленням татарських чабанів”. Їхня активність створювала серйозні проблеми для кочового господарства й спонукала мігрантів не тільки перелаштовувати звичні способи економічної діяльності, а й змінювати сезонну орієнтацію перекочівок. За свідченням Мартіна Бельського, козаки завдавали “дуже великої шкоди татарам і туркам... а в полях (у степу. – В.Г.) немало брали здобичі, так що тепер і турки, і татари бояться далеко виганяти овець і рогату худобу на пасовище, як вони колись пасли, також не пасуть вони худоби ніде і на тій (лівій. – В.Г.) стороні Дніпра на відстані лише десять миль від берега” [Покровський 1966, 482]. Повідомлення Михалона Литвина (сер. XVI ст.) ще більш промовисто вказує на відхід причорноморських кочовиків від традиційної орієнтації сезонних занять: “наскільки наш Бористен небезпечний для перекопських [татар] влітку, настільки зручний взимку, бо, коли припиняється судноплавство, вони спокійно пасуть свої стада за ровом (перекопським укріпленням, тобто північніше Перекопу. – В.Г.) на островах і у верболозах цієї ріки” [Литвин 1994, 99]. Таке ж маємо і в Мартіна Броневського: “Татари

ці дуже бояться наших низовських козаків, так названих тому, що плавають у човнах униз по ріці; також тих стрільців, котрі влітку й восени плавають по Бористену... і чинять на них раптові й сильні напади". Але коли Дніпро вкривався кригою, його степові береги знову ставали доступними для кочування [Бронеvский 1867, 338]. Таким чином, активне вороже середовище спонукало ногайських мігрантів відійти від усталеної сезонної орієнтації перекочівок за принципом "зима – Південь, літо – Північ"; у Причорноморському степу вони, навпаки, мусили проводити зиму на Півночі (середня течія Дніпра й Південного Бугу), а літо – на Півдні (Чорноморське узбережжя).

Козацькі здобичницькі рейди перешкоджали виникненню великих кочівницьких об'єднань поблизу Запорозьких Вольностей, хоча на значну частину їхньої території (особливо степове лівобережжя Дніпра) ситуативно поширювалася господарська діяльність номадів, а Присамар'я часто було місцем зборів учасників набігів на українські та російські землі, серед яких кочовики становили більшість. Однак повноцінне кочування на цій території було ризикованою справою. Прикметний випадок з урметівськими ногайцями, які у травні 1646 р. врятувалися від нападів запорожців утечею за Перекоп, тобто у Крим: тільки в серпні того ж року (ближче до осені, коли спадала активність козаків) ця група ногайців зважилася кочувати біля р. Молочної [Донские дела 1909, 3]. Хоча довго втриматися у Приазов'ї не вдавалося через активізацію здобичницьких рейдів запорожців, які зазвичай відбувалися з настанням весни. З другого боку, ногайські мігранти намагалися уникнути кочування поблизу кримської фортеці Перекоп, оскільки володарі Бахчисарая, дбаючи про збільшення кількості населення своєї держави (а відтак і війська), намагалися переводити кочових мігрантів за "Перекопську вежу", тобто всередину Кримського півострова. Перекопська фортеця, власне, не тільки мала значення оборонного об'єкта, а й виступала у ролі контрольного пункту, котрий перешкоджав самопливним міграціям населення за межі Кримського півострова (це зазвичай відбувалося в разі посилення податкового чи іншого владного тиску з боку ханської адміністрації).

Тож кінцевий пункт ногайських міграцій визначався дією запорозького та кримського ханського чинників: ногайці шукали собі місце, до якого було важко дістатися як із Запорозької Січі, так і з Бахчисарая. Таким місцем стало Північно-Західне Причорномор'я, Буджак, де на початку XVII ст. сформувалося осібне ногайське військово-політичне утворення – Буджацька орда. Вона стала центром тяжіння для різних ногайських відгалужень, які залишали Поволжя; перші прояви військової активності буджацьких ногайців (набіги на польські володіння) фіксуються у 1606 і 1610 рр. [Новосельский 1948, 101].

Поруч із Буджацькою ордою джерела засвідчують перебування ногайців у складі так званої Очаківської орди [Описание... де Люка 1879, 485]. Немає підстав вважати це утворення стабільним, так само як і ототожнювати його з едисанцями, як це робив А. Скальковський [Скальковский 1867, 361–362]. Етнічний склад населення Очаківського степу був мінливим. Так, близько 1625 р. зазначено кочування Малої Ногайської орди між Перекопом, Очаковом, на північ від Азовського моря і аж до Сіверського Дінця. Крім того, в Очаківському степу в 60-ті роки XVII ст. фіксується ногайське відгалуження каратаяк у кількості "три сотні общин" [Челеби 1961, 114], котре докладно не висвітлене джерелами; втім немає жодних підстав пов'язувати його зі стабільними ордами ногайців, на кшталт Едисанської чи Малої Ногайської. На наш погляд, "очаківська орда" становила тимчасове об'єднання кочовиків, головним чином ногайців, яке утворювалося з метою здійснення набігу на володіння Речі Посполитої і після його закінчення розпадалося, а його учасники відходили до місць розташування своїх аулів. Останні зосереджувалися на безпечній віддалі від території, на яку чинився набіг, наслідки якого були непередбачуваними. Зокрема, восени 1629 р. під час набігу на Правобережну Україну 20 тисяч кримців і ногайців на чолі з кримським калга-султаном Девлет-Гіреєм і білогородським Кантемир-мурзою загинули і потрапили у полон 15 тисяч чоловік, серед яких був і син Кантемира [Новосельский 1948, 183]. До того ж успішні грабіжницькі напади ногайців і кримців часто спричиняли відповідні рейди запорозького козацтва.

Таким чином, вразливим від ворожого нападу кочовим аулам, що, обтяжені худобою, доволі повільно пересувалися за усталеним маршрутом кочування, доводилося триматися осторонь порубіжної смуги. Хоча зазначене не виключає того, що невеликі кочівницькі колективи могли ситуативно кочувати на Нижньому Подніпров'ї та Побужжі. Втім вони тяжіли до територій, контрольованих турецькими фортецями Очаків, Перекоп і Азов, довкола яких утворювалися, за термінологією Д. Зам'ятіна, "фронтирні острови" з відносно постійним, переважно ногайським, кочовим населенням.

Слабко освоєні запорозьким козацтвом степове лівобережжя Дніпра і Північне Призов'я також могли за певних обставин бути зручними для влаштування ногайських кочовищ. Між 1577 і 1584 роками фіксується кочування окремих аулів ногайців біля річки Овечі Води, на верхів'ях Самари та по Міусу. Вони мали своїм опорним пунктом "городок" Боли-Сарай, побудований на Кальміусі кримським султаном Алди-Гіреєм [Новосельский 1948, 33–34]. У 1592 р. на Кальміусі розташовується Арасланів улус, звідки ногайці спільно з кримцями здійснювали набіги на російське порубіжжя [Покровский 1966, 470]. Хоча, так само як і у випадку з "очаківською ордою", стабільна ногайська спільнота з центром на Кальміусі не утворилася. Ця місцевість тривалий час залишалася транзитним коридором для міграцій та тимчасового перебування різноманітних кочових колективів. Зокрема, у 1680 р. тут згадується "самое причинное и воровское место, где выходят безпрестанно от Азовской степи и из Дону калмыки, и из Запорожья казаки, и из Крыма и из Ногай татаровя" [Список... 1850, 575]. Тож здебільшого Північне Призов'я лишалося зоною порубіжного здобичництва, в яке активно включалися ногайські мігранти. Однак як для кочівницької, так і для землеробської економіки ця зона була малосприятливою аж до часу остаточної стабілізації кордону в регіоні. До початку XVIII ст. під владою Кримського ханства перебували лише два сталі політичні утворення ногайців – Буджацька і Кубанська орди.

Ногайці виявили достатньо адаптивних можливостей, щоб пристосуватися до ризиків, з якими було пов'язане кочування

в Причорноморському степу. Перебуваючи в ситуації постійної загрози козацьких нападів, вони здійснювали кочування більш рухливим способом, ніж у Поволжі. Про це свідчить переважне використання малих нерозбірних кибиток-отав (отюй), встановлених на гарбі, – власне цей тип кочівницького житла, а не великі розбірні юрти-терме, фіксується у джерелах [Литвин 1994, 68; Описание... де Люка 1879, 485; д'Асколи 1902, 130; Боплан 1990, 52]. Зазначене не є надто унікальним випадком. Т. Барфілд резюмував щодо кочовиків суміжного з Китаєм степу: якщо їм "були доступні тільки маргінальні пасовища, то міграційний цикл виявляв і більш часті переміщення, і більшу змінюваність місць розташування стійбищ" [Барфілд 2002, 62]. У місцях, де дія негативних чинників була меншою, відтворювався повний комплекс традиційного кочівницького господарювання: формувалися відносно стабільні маршрути кочування, з'являлися зимівники з населенням, що цілорічно перебувало в них і займалося землеробством. Використовувані впродовж тривалого часу ногайські зимівники-кишла поступово могли перетворитися на постійні поселення. Втім навіть у цих умовах процес осідання кочовиків затягувався на значний проміжок часу. Причому це був не стільки перехід до інтенсивних форм господарювання, скільки процес збідніння, деградації кочівницької цивілізації. Седентаризація буджацьких ногайців не була результатом так званого "внутрішнього розвитку", як про це було прийнято писати щодо кочовиків ще двадцять років тому, вона стала прямим наслідком репресивної дії держави, що поширила свою владу на кочовиків, причому здійсненою з метою посилення цієї влади. У XVII – середині XVIII ст. упокорення буджаківців досягалося шляхом знищення гарб (часто публічного ритуалу спалення) й насильницького оселення в стаціонарних будинках [Челеби 1961, 195].

На початку XVIII ст. у Буджаку фіксується близько 200 ногайських сіл. Втім більша частина їхнього населення займалася напівкочуванням: "А понеже вся Буджацкая степь безводна и лесов нет, а лошадей и рогатого скоту... и живностей изобилно, и сенами обилно, и рогатой скот и лошадей кормят по полям в степи... и

содержат себя в воровству (тобто набігах на сусідів. – В.Г.), а не в паше, и ремесла не имеют и за пашею ходят немногие, и для того у них в хлебе скудно; кроме проса да ячменя [ничего] не родитца и печеного хлеба не продают, понеже сами не имеют, и питаютца болши мясом и молоком да просяными и ячменными лепешками, которые пекут на навозе, и хаты имеют мазанки, таким же навозом направленные, и те самые малые и смрадные, и дух от навоза весьма тяжкой” [цит. за: Русов 1876, 35]. Таким чином, у причорноморських ногайців (включно з напівосілими буджаківцями) землеробство зоставалося додатковим заняттям; основу господарства становило скотарство, нехай і різного ступеня рухливості.

Одне з ранніх свідчень про землеробство “татар” Перекопської орди лишив Мацей Меховський (звісно, воно не стосується власне ногайців): “Деякі з них розорюють і засівають просом одну, дві або три смуги довжиною в три чверті югера і більше”. Цей же автор писав, що вони не мають пшениці й овочів і з їжі рослинного походження вживали лише просо, з якого готувалися “баїрам” (тісто, за Меховським), а також хмільний напій – бузу [Меховський 1936, 59]. Мартін Броневський (1578) засвідчив існування в Очаківському степу “нив, луків і татарських жител”, котрі робилися з тонкого паліччя, обмазаного мулом, “грязюкою” й кізком, згори критого очеретом, тобто вони становили конструкцію турлучного типу. Описані Броневським “татари” виходили на кочування у квітні, поверталися для збору хліба наприкінці літа, опісля чого прямували до своїх зимівників. Цей же самовидець помітив, що сучасні йому “татари” відрізняються від колишніх тим, що “більшість із них обробляють поля й часто заготовляють сіно” [Броневський 1867, 337–338]. Жан де Люк (1625) відзначив певну різницю в господарствах кримських (“перекопських”) татар і ногайців. Перші для обробки землі використовували “рабів” (йдеться про ясирів, втім, на наш погляд, це перебільшення), самі ж хліб уживали в мізерній кількості, тому в Криму він завжди надзвичайно дешевий. Ногайці, як вважав цей самовидець, хліб зовсім не вирощували, а отримували завдяки торгівлі з черкесами; хоча цей автор фіксує ви-

щення ногайцями проса [Описание... де Люка 1879, 477, 485–486]. Франсуа Ферран (1709) стверджував, що, переходячи з місця на місце, довше вони лишуються там, де засівають поля, але по закінченню жнив завжди перекочують на інше місце [Ферран 1842, 45–47].

Наведений матеріал вказує на наявність у причорноморських номадів звичайного кочівницького зимівника і пов’язаного з ним землеробства, підпорядкованого господарському ритму кочівництва. Економіка причорноморських ногайців перебувала під впливом ринків Османської імперії, котрі орієнтували населення Північного Причорномор’я не тільки на здійснення набігів з метою здобуття полоняників задля продажу їх на ринках работоргівлі, а й на товарне виробництво зернових культур. Для переробки вирощуваного кочовиками зерна на борошно в портових містах будувалися великі млини, як-от в Очакові [Челеби 1961, 123], Гезлеве (Євпаторія) [Ромм 1941, 72–73] і в дельті Дунаю – Кара-Гарман. Таким чином, причорноморські кочовики XVII–XVIII ст. опинилися в ситуації, подібній Геродотовим скіфам-землеробам, котрі продавали вирощене збіжжя в грецьких полісах, майже не споживаючи його. Звісно, зернові, вирощені у Причорноморському степу із застосуванням вкрай примітивної агрокультури, за якістю не могли конкурувати із пшеницею, яку привозили до Стамбула зі Східного Середземномор’я. Однак навіть як корм для худоби ногайське збіжжя становило важливий предмет постачання до великих турецьких міст [Тунманн 1991, 43], а збільшення натурального податку, що стягувався з цих кочовиків, інколи ставало причиною їхніх повстань, як-от буджацьких та едисанських ногайців у 1758 р. [Наукова бібліотека “Таврика”... арк. 60–62].

На початку XVIII ст. відбуваються істотні зміни в політичній, соціальній та економічній ситуації Кримського ханства, обумовлені зміною характеру відносин Османської імперії з Росією та Річчю Посполитою. Основа цих змін закладалася Карловицьким (1699) і Константинопольським (1700) та пізнішими міждержавними договорами, котрі містили положення про мирні кордони. Це передбачало знищення здобичництва на прикордонні, чітке маркування лінії кордону, погамування

локальних конфліктів та прикордонних суперечок, міждержавну регуляцію транс-кордонних міграцій, створення умов для безпечної життєдіяльності прикордонного населення і регламентацію господарського використання прикордонної зони [Грибовський, Сень 2010, 193–196]. Результатом заходів, ужитих на виконання договорів, стало різке скорочення масштабів і частоти набігів, згорання работоргівлі та її переорієнтація (все ж часткова) з Північного Причорномор'я на Кавказ. Ці тенденції помітно вплинули на кочівницьке господарство.

Після переходу Війська Запорозького з російського до кримського підданства і Прутського походу Петра I (1711 р.) російсько-турецький кордон змістився на північ, до межиріччя Орелі та Самари, що дозволило Кримському ханству значно розширити свої територіальні володіння. У цих умовах ногайці дістали можливість порівняно безпечно кочувати аж до самого кордону, відтак значно розширили свої пасовищні площі, охопивши їх більш стабільними маршрутами перекочівок. У 1720-х роках відбувається остання масова міграція ногайців з Нижнього Поволжя до Північного Причорномор'я [Грибовський 2001; Грибовський 2004]. Наслідком цього стало різке збільшення кількості кочового населення Причорноморського степу, а отже, й посилення навантаження на пасовища (що й відбилося на загостренні конфліктів ногайців із запорожцями з приводу землі). Втім пасовищні площі ногайців скоротилися в результаті російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що закінчилася підписанням Белградського договору. Згідно з його умовами кордон зміщувався на південь і мав ту ж конфігурацію, що була зафіксована в Константинопольському договорі 1700 р. Скорочення степових володінь ханства, збільшення щільності кочового населення та його загрозлива (з точки зору державного управління) концентрація у прикордонній зоні спонукали Бахчисарай створити спеціальні адміністративно-територіальні утворення, які в літературі усталено позначаються як орди. На середину XVIII ст. у складі Кримського ханства існували Єдисанська, Єдичкульська, Джембуйлуцька орди, поруч із раніше створеними Буджацькою та Кубанською

ордами, на чолі з призначеними з Бахчисарая сераскер-султанами і каймаканами. До сфери їхньої компетенції входили питання прикордонних стосунків (боротьба зі здобичництвом та підготовка комісій з розгляду суперечок мешканців прикордоння), внутрішнього управління ногайцями, включно з господарською регуляцією та стягненням податків [Грибовський 2008; Грибовський 2009; Грибовський 2010].

Нова економічна ситуація сприяла збільшенню питомої ваги землеробства в структурі господарства причорноморських ногайців. У буджаківців та ногайців кримських передгір'їв змінюється організація скотарства, тяжіючи до форми відгінного тваринництва; цілорічне утримання худоби на підніжному кормі доповнюється заготівлею сіна, будуються стаціонарні житлові та господарські споруди на місцях зимівки. Французький консул у Криму Шарль де Пейсонель (середина XVIII ст.) засвідчив значний попит ногайців на землеробські знаряддя, передусім коси. Їх щороку по Дунаю доставляли з германських земель у кількості більше 200 тис. одиниць, значну частину яких купували ногайці [Peyssonel 1787, 204–209]. Практика заготівлі сіна ногайцями фіксується й документами архіву Запорозької Січі [Архів Коша... 1998, т. 1, 242; Архів Коша... 2000, т. 2, 579]. На середину XVIII ст. помітно збільшилися обсяги ногайського землеробства. Червнем 1761 р. датоване таке повідомлення: “По степам как на той стороне Перекопа, так и на сей хлеба взростом хорошие, большие и дожди ежечасъто идут” [ЦДІАК, ф. 229, спр. 91, арк. 57]. І все ж джерела дозволяють говорити лише про кількісне зростання обсягів землеробства в структурі кочівницького господарства ногайців, котре, назагал, не виходило за межі своєї традиційної якості. Запорозький кошовий отаман Іван Малашевич (1735) засвідчив типовий для кочовиків господарський цикл: “...ногайцы от реки Молочной к Днепру возвратятся там хлеб жать и чрез зиму стоятъ будут” [Архів Коша... 1998, т. 1, 86]. Те ж видно з листа Крим-Гірей-хана до кошового отамана Олексі Білицького від 19 травня 1759 р., у якому йдеться про переселення єдичкульських ногайців з Буджаку на степове лівобережжя Дніпра: “Ногайці по Дніпру зимівниками своїми

жити, “худобу плодити” і землю орати будуть” [Скальковський 1994, 378]. Хоча ногайці свої хлібні поля влаштували не тільки при зимівниках, а й у не пов’язаних із зимівниками місцях, як-от у Побужжі біля російського кордону, де у 1744 р. згадується перебування едисанців “для жатви”, а двома роками раніше там же фіксуються поля джембуїлуківців [Архів Коша... 2003, т. 3, 241, 244].

Ногайці не прагнули вдосконалювати свою землеробську майстерність, так само як і інтенсифікувати своє тваринництво. Адже найголовнішою перевагою кочівницької економіки було те, що вона вимагала мінімального застосування праці, майже цілком забезпечувала потреби номада і дозволяла йому жити розміреним, не надто клопітним життям, позбавленим більшості обмежень і регламентацій, характерних для життя землероба. У цьому полягає одна з найголовніших причин небажання кочовиків переходити до осілости. А.М. Хазанов переконливо показав, що кочівницьке господарство не було орієнтованим на отримання прибутку, а відтак у ньому не існувало налаштування на необмежену акумуляцію матеріальних ресурсів, характерного для капіталістичної економіки. “Власників худоби, настільки багатих, щоб вони [ставали] нездатними впоратися зі своєю худобою... [було] не так уже й багато, у будь-якому разі менше, ніж бідняків”, – зауважив дослідник [Хазанов 2002, 268]. У малозалюдненому степу було майже неможливо організувати централізоване накопичення матеріальних ресурсів, навіть якщо це виправдовувалося потребою створення громадського страхового фонду [Хазанов 2002, 85]. Надмірне скупчення худоби (основного майна кочовиків) спричиняло перевипас пасовищ і виснажувало кормові ресурси степу. Тому кочовики мали різні форми редистрибуції надлишків: калім, хабар, банкети, допомога родичам – все це включалося в систему реципрокції, котра, власне, й мала функції страхового фонду.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. стала рубіжною подією для ногайського кочового соціуму, який успішно адаптувався до мінливих умов Північного Причорномор’я. У 1771–1772 рр. більшість причорноморських ногайців були переселені російським урядом на право-

бережжя Кубані [Грибовський 2007, 446–473]. Розгляд того, як саме ці кочовики адаптувалися до нового життєвого простору, дозволяє зробити висновок про обсяг трансформацій, що сталися в їхній суспільно-економічній системі впродовж XVI–XVIII ст., тобто в період перебування у Північному Причорномор’ї.

У кубанських степах кожна ногайська етнічна група селилася осібно: едисанці зайняли лівий берег річок Кагальник і Чубур, правий берег Єї аж до р. Калали; джембуїлуківці розташувалися між річкою Челбасами й верхів’ями Єї; едичкульці, розділившись на три покоління, зайняли межиріччя Кирпили й Ангели. Всі вони кочували. Однак буджаківці розселилися вздовж Сійської затоки, побудували стаціонарні житла й зайнялися землеробством [Фелицын 1884, 263–264]. Ще під час переселення до кубанських степів, на переправі через Дон, буджаківці у великій кількості закупували зерно, пояснюючи це російським офіцерам таким чином: “...мы будем сеять хлеб в степи меж Азовским и Каспийским морями” [Ханьков 1888, 78]. Седентаризовані ще у XVII ст., буджаківці не стали відновлювати своє колишнє кочування, вочевидь втративши елементарні навички щодо того. Інші ж групи ногайців, як свідчив капітан І. Хаников (один з організаторів переправи через Дон), “хлеба не сеют и травы не косят, хлеб покупают, и ежели им куль удаётся купить, то на 1 и 2 года с семьёю его будет, а только кладет по горсте в воду, когда мяса нет” [Ханьков, 1888, 78].

Таким чином, більша частина переселених на Кубань ногайців повернулася до традиційної форми кочування, до мінімуму скоротивши питому вагу землеробства. У другій половині 70-х – на початку 80-х років XVIII ст. ногайці потерпали від міжусобиці, що виникла з приводу неоднакового ставлення різних етнічних груп до перспективи прийняття російського підданства. Усобиці ускладнювалися ще й зіткненнями з адигськими народами Кавказу. За цих умов землеробство перетворилося на ризикований захід. Так, у 1781 р. едичкульці були витіснені на турецький, лівий берег Кубані. Наступного року вони об’єдналися з якоюсь групою адигів і пограбували едисанців та джембуїлуківців. У самих же едичкульців “зделался... боль-

шой голод, по притчині прошлогодних у них м'ятежеи не было засеенному [хлебу] снятия и заготовления" [РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 261, ч. 2, л. 4, 21].

Російській владі вдалося встановити мир на правобережжі Кубані лише на початку 1790-х років, що було досягнуто шляхом докорінної зміни етнічного контенту в регіоні. Значна частина ногайців на той час мігрувала на лівий (турецький) берег Кубані, багато загинуло в міжусобиці і сутичках з російськими військовими командами. Ті ногайці, що лишилися під російським контролем, були виселені до річки Молочної (Молочні Води), що в Північному Приазов'ї; саме ж правобережжя Кубані надано під оселення Чорноморського казаського війська. У другій половині 90-х років XVIII ст. на правий берег Кубані почали повертатися ногайці, котрим не знайшлося місця в турецьких володіннях на Північно-Західному Кавказі.

Отже, ногайці, потрапляючи в різні екологічні, економічні та політичні умови протягом XVI – перших десятиліть XIX ст., продемонстрували велику гнучкість та високі адаптаційні можливості своєї господарської системи. Землеробство перебувало у структурі цієї системи і під

впливом чинників винятково зовнішнього порядку могло збільшувати або зменшувати свою питому вагу. Але навіть у разі її максимального збільшення (середина XVIII ст.) не відбувалося остаточного переходу причорноморських ногайців до осілості: переселившись на правий берег Кубані у 1771 р., вони різко зменшили обсяги землеробського господарства. Повна седентаризація відбулася у буджацьких ногайців, котрі ще в другій половині XVII ст. внаслідок репресивних дій кримських ханів були переведені до осілості та після переселення до Східного Приазов'я вже не пробували відновити кочування. Власне, так само скінчилося кочування оселених на Молочних Водах ногайців: лише спалення гарб і вилучення кибиток остаточно перервало їхнє кочування. Тож не внутрішні процеси, пов'язані з кочівницьким землеробством, а винятково зовнішні сили – землеробської держави, яка підпорядкувала собі кочовиків, – є чинником їхньої седентаризації. Виходить, що тільки насильницька седентаризація й вимушене тривале проживання в стаціонарних поселеннях спричиняють незворотний процес перетворення кочовика на землероба.

ЛІТЕРАТУРА

- Наукова бібліотека "Таврика" Кримського республіканського краєзнавчого музею. Од. зб. 9. С 1 П-24.
- Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (РНБ). Ф. 609: Попов В.С. Д. 10. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 52. Оп. 1/194. Д. 261. Ч. 2. 1782 г.
- Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 91. 1760–1761 рр.
- Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. Т. 1. Київ, 1998.
- Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. Т. 2. Київ, 2000.
- Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. Т. 3. Київ, 2003.
- Д'Асколи Эмиддио Дортелли. Описание Черного моря и Татарии // *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1902. Т. XXIV.
- Барфилд Т. Кочевое скотоводство во Внутренней Азии // *Кочевая альтернатива социальной эволюции*. Москва, 2002.
- Богдан Г.-Л., де. *Опис України. Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Пер з фр. Я.І. Кравця. Львів, 1990.
- Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. VI. Одесса, 1867.
- Грибовский В.В. К вопросу о принятии причерноморскими ногайцами подданства России и переселении их на Кубань в 1770–1771 гг. // *Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2006 г.* Дикаревские чтения (13). Краснодар, 2007.

Грибовський В.В., Сень Д.В. Фронтірні еліти і проблема стабілізації границь Російської і Османської імперій в першій треті XVIII в.: діяльність кубанського сераскера Бахты-Гирея // **Україна в Центрально-Східній Європі**, Вип. 9–10, Київ, 2010.

Грибовський В. Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства // **Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)**. Вип. 8. Київ, 2008.

Грибовський В. Буджак у системі політичної адміністрації Кримського ханства в 1939–1769 роках // **Гуманітарний журнал**. Дніпропетровськ, 2010, №. 3–4.

Грибовський В. Процес міграції ногайців до території Кримського ханства у першій половині XVIII ст. // **Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського**. Т. 6. Київ, 2001.

Грибовський В. Управління ногайцями Северного Причорномор'я в Кримському ханстві (40–60-е роки XVIII в.) // **Тюркологічний збірник**. 2007–2008. Москва, 2009.

Грибовський В. Формування локальної групи причорноморських ногайців // **Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)**. Вип. 4. Київ, 2004.

Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // **Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка**. Т. ССХХІІ. Львів, 1991.

Донские дела. Книга третья // **Русская историческая библиотека**, 1909. Т. XXVI.

Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА) / Упорядник В. Мільчев. Запоріжжя, 2004.

Кулиш П.А. **История воссоединения Руси**. Т. 1. Санкт-Петербург, 1874.

Литвин Михалон. **О нравах татар, литовцев и москвитян** / Перевод В.И. Матузовой. Отв. ред. А.Л. Хорошкевич. М., 1994.

Лясота Еріх. **Щоденник** // Жовтень, 1984, № 10.

Новосельский А.А. **Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.** Москва – Ленинград, 1948.

Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка // **ЗООИД**. Т. 11. Одесса, 1879.

Паллас П. **Краткое физическое и топографическое описание Таврической области**. Санкт-Петербург, 1795.

Пірко В.О. **Заселення та господарське освоєння Степової України XVI–XVIII ст.** Донецьк, 2004.

Покровский М.Н. **Русская история с древнейших времен** // **Избранные произведения**. Кн. 1. Москва, 1966.

Поноженко Е.А. **Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV – середине XVII вв.** Дисс. канд. юр. наук. Москва, 1977.

Ромм Ж. **Путешествие в Крым в 1786 г.** / Пер. и прим. К.И. Раткевича. Ленинград, 1941.

Русов А.А. **Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия**. Київ, 1876.

Скальковський А.О. **Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького**. Дніпропетровськ, 1994.

Скальковский А. **О ногайских колониях в Таврической губернии** // **Памятная книга Таврической губернии**, 1867. Вып. I.

Список со статейнаго списка... Василия Тяпкина и Никиты Зотова // **ЗООИД**, Одесса, Т. 2. 1850.

Трепавлов В.В. **История Ногайской Орды**. Москва, 2002.

Тунманн [И.И.]. **Крымское ханство** / Пер. с нем. Н.Л. Эрнста и С.Л. Беляевой. Симферополь, 1991.

Фелицын Е. **Краткий очерк заселения Кубанской области (Пояснительная записка к 20-верстной карте Кубанской области)** // **Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества**, 1884. Т. VIII, № 2.

Ферран Ф. **Путешествие из Крыма в Черкессию, через земли ногайских татар, в 1709 г.** // **Русский вестник**, 1842, № 4.

Хазанов А.М. **Кочевники и внешний мир**. Алматы, 2002.

Ханыков И.И. **Подлинная записка о донской экспедиции** // **ЗООИД**, Т. 14. 1888.

Челеби Э. **Книга путешествия**. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Москва, 1961.

Peyssonel M. [Charl], de. **Traite sur le commerce de la Mer Noire**. Т. II. Paris, 1787.